

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫ
КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСТАНА
CULTURAL LEGACY OF KAZAKHSTAN

P. 2009
1824 к

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫ:
жаңалықтары, мәселелері, болашағы

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСТАНА:
открытия, проблемы, перспективы

CULTURAL LEGACY OF KAZAKHSTAN:
discoveries, problems, prospects

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫ:
ЖАҢАЛЫҚТАРЫ, МӘСЕЛЕЛЕРІ, БОЛАШАҒЫ**

*Халықаралық ғылыми конференцияның
материалдары*

19 қазан 2005 жыл

Алматы қ.

ББК 63.3(2)+71

К90

К90 Қазақстанның мәдени мұрасы: жаңалықтары, мәселелері, болашағы: Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. 19 қазан 2005 ж. - Алматы: Абай атындағы Қаз ҰПУ, 2005. 964 бет.

ISBN 9965-14-554-7

Жинақта “Қазақстанның мәдени мұрасы: жаңалықтары, мәселелері, болашағы” атты Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары көрініс тапқан. Ол “Мәдени мұра” Мемлекеттік бағдарламасын орындау барысында алынған қазақ халқының тарихы, этнографиясы, сәулет өнері, философиясы, мәдениеті, фольклоры, әдебиеті, құқығы аясындағы ғылыми жаңалықтар мен құнды мәліметтерді қамтыған. Алғаш рет Қазақстанда және кеңес дәуірінен кейінгі кеңістікте қазақ және басқа түркі халықтарының тарих, этногенез, мәдениет, дүниеге көзқарас жиынтығының іргелі мәселелерін кешенді қарастыру, ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік Мәдени тізіміне ұсынылған және енгізілген археология мен сәулет өнерінің тарихи-мәдени ескерткіштерін сақтау, қалпына келтіру және мұражайландыру жөніндегі толық көлемді шаралар жүзеге асырылуда.

Ғылыми айналымға енгізіліп отырған жаңа жазба дереккөздер, пәнаралық археологиялық, этнографиялық, археографиялық, фольклорлық тағы басқа ғылыми іргелі зерттеулердің нәтижелері Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихының көптеген сырларын ашуға себін тигізеді.

Материалдар ғылыми қызметкерлерге, мәдениет, өнер, білім беру қайраткерлеріне, сондай-ақ Қазақстан тарихы мен мәдениетін зерттейтіндерге арналған.

ББК 63.3(2)+71

*“Мәдени мұра” Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру бойынша
Қоғамдық кеңестің төрағасы, саясаттану ғылымдарының докторы
И.Н. Тасмағамбетовтың ғылыми редакциялауымен*

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

*ҚР ҰҒА академигі Т.С.Садықов, ҚР ҰҒА академигі С.З.Зиманов, ҚР ҰҒА академигі
К.М.Байпаков, ҚР ҰҒА академигі С.А.Қасқабасов, ҚР ҰҒА академигі Б.Е.Кумеков,
филология ғылымдарының кандидаты С.М. Алтыбаева (жауапты хатшы)*

ҚР Ұлттық ғылым академияның қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бөлімінің бюросының шешімі бойынша басылды.

Т $\frac{4401000000}{00(05)-05}$

ISBN 9965-14-554-7

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2005
“Эдельвейс” Баспа Үйі” ЖШС
басылды, тел.: (3272) 34-57-81

АЛҒЫ СӨЗ

“Мәдени мұра” бағдарламасын жүзеге асыруды одан әрі жалғастырып, өткенді ой елегінен өткізе отыра, қазіргі уақыт мәдениетін барынша дамыту қажет.

*Қазақстан Республикасының Президенті
Нұрсұлтан Назарбаев*

Мәдени мұраның әр алуандығы мен байлығы өркениетті қоғамның негізін құрайтын белгісі, ұлттық және мемлекеттік сана-сезімнің интеграциялық сыңары болып табылады. Өркениетті елдер ұлттық мұраны сақтау мен пайдалану мәселелеріне басты назар аударып отыр. Бұл ретте Қазақстан сан ғасырлық мәдени мұраны сақтау, оны қалпына келтіру мен зерттеудің мәселелерін кешенді қарастыру бойынша әлемдегі алдыңғы қатардан көрініп келеді. ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік Мәдени тізіміне енгізілген сәулет өнерінің бірегей кешендері: Отырар, Арыстан-Баб, Қожа Ахмет Яссауи, Тамғалы бүкіл әлемге танымал. Пәнаралық байланыс аясында әлем деңгейіндегі таңқаларлық жаңалықтар ашылды. Мысал ретінде Патшалық Берел қорғанының қазбаларын келтірсек те жеткілікті.

Тәуелсіздікке ие болғаннан бері Егеменді Қазақстан мәдени мұраны сақтау мен жаңғырту; қазіргі ұлт мәдениетін, халық ауыз әдебиетін, әдет-ғұрыптарын өркендету; елдің маңызды тарихи-мәдени және сәулет өнері ескерткіштерін қалпына келтірудің теңдесі жоқ шараларын іске асыруда. Қазақстан Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың ерекше ықыласының арқасында қазақтың ұлы ғұламалары - Қорқыт ата, әл-Фараби, М.Х.Дулати, Абай, М.Әуезов, Жамбыл, С.Мұқанов, Қарасай батырдың, Райымбек батырдың, Тараз, Түркістан қалаларының мерейтойларына арналған кең көлемді шаралар өткізілді.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен "Отандық тарих жылы" деп жарияланған 1996 жылдан бастап Еске алу жылдарының ірі жетістіктері еліміздің динамикалық дамуына, ұлттық мәдениеті мен руханиятының өсуіне, қазақ халқы сана-сезімінің жандануына арқау болды.

2004 жылы Қазақстан Республикасының "Мәдени мұра" Мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырыла бастады. Екі жыл көлемінде әлем деңгейіндегі бірқатар жаңалықтар ашылып, дүние жүзінің мұрағаттары мен кітап қорларынан қазақ халқы тарихындағы көптеген оқиғалардың сырын ашатын бұрын беймәлім жазба дереккөздер қайтарылып, ғылыми айналымға енгізілді.

Бұл жинақ әлем өркениетінің асыл қазына іспеттес жаңалықтары туралы құнды ақпаратын қамтиды. “Қазақстанның мәдени мұрасы: жаңалықтары, мәселелері, болашағы” атты халықаралық ғылыми конференция материалдары қазақ, орыс, ағылшын тілдеріне аударылып, бүкіл әлемдегі қалың оқырман қауымды қажетті ақпаратпен қамтамасыз етеді.

Қазақстан ғылымының ірі жетістіктері түрлі мәдени дәстүрлердің, тіл мен жазбаның өзара байланысу процестерін жаңғыртуға, Қазақстанның көшпелі және отырықшыл халқының тарихи-мәдени синтезін айқындауға мүмкіндік береді.

Бағдарламаны әрі қарай жетілдіру ел егемендігін нығайту мен қоғамның рухани бірлігін дамыту үшін маңызы зор жаңа ғылыми бағыттарды анықтап, жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

Археология, сәулет өнері, көне және ортағасырлық өнер, әдебиет, жазба ескерткіштері халық киесіне айналуы тиіс, өйткені олар руханиятты сақтап, ұлттың өнегесін өсіреді, тәуелсіз Қазақстан азаматының жаңа тұлғасын қалыптастыруға жағдай жасайды.

Қазіргі жастарды тәрбиелеу мақсатында отандық іргелі қоғамдық-гуманитарлық ғылым нәтижелерін пайдалану Қазақстанның тұрақты дамуы мен әлемдік кеңістікке лайықты кіруіне кепіл болады.

Академик Т.С.Садықов

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Б.С.Әйтимова -

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі

Құрметті конференцияға қатысушылар мен қонақтар!

Қазақстан экономикалық өзгерістің ауыр кезеңін өткеріп, демократия мен прогресс жолында сенімді қадам басып келеді. Бүгінгі таңда біз республикада шынайы нарықтық экономиканың белсенді іске асырылып жатқанын мақтан етеміз. Көпұлтты мемлекетіміздің әрбір азаматы өзінің қабілеттерін ашуға, өз қажеттіліктерін қанағаттандыруға толықтай мүмкіндік алған.

Елдің жеделдетілген модернизациясын жүзеге асыруда білім мен ғылымды реформалаудың мәселелері маңызды рөл атқарады. Президент Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен 2005-2010 жж. арналған білім беруді дамытудың Мемлекеттік Бағдарламасы бекітілгені белгілі. Президент тәрбие ісін мемлекеттік басымды мәселелердің бірі ретінде атап көрсетеді.

Осыған байланысты қазіргі таңда республикамызда тәрбие мазмұнын жаңартудың алғышарттары жасалған. Бұл алғышарттарды гуманистік, әлеуметтік маңызы бар құндылықтарды, азаматтық мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруға бағыттаған жөн. Бағдарламаға сәйкес тәрбие идеологиясының реформасы мен жас ұрпақты әлеуметтендіру басты бағдар болып табылады.

Білім берудің жаңа мәдениеттану парадигмасы білімді оның мәдени-тарихи, тұлғалық-мәндік контексінен тыс қарастырмайды. Сондықтан бай мәдени мұраны зерттеудің біртұтас жүйесін құру, Қазақстанның тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру Қазақстан Республикасы "Мәдени мұра" Орта мерзімді Мемлекеттік бағдарламасының басты мақсаты болып табылады. Мұның өзі мемлекеттік тілдегі гуманитарлық білімнің толыққанды қорын қалыптастыруға негіз болмақ.

Қазақстандық іргелі ғылымның ірі жетістіктері ХХІ ғасыр оқулықтарының мазмұнына еніп, егеменді еліміздің жеткіншек ұрпағының ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда өзіндік әлеуметтік-тарихи рөлін атқарады деген сенімдемін.

Осының бәрі озық жоғары оқу орындарының оқытушылары мен ғылыми-зерттеу институттары ғалымдарының шынайы бірлескен жұмысы болуын талап етеді. Бұл іске міндетті түрде студенттер мен шығармашыл жастарды да қатыстырған жөн.

Халықаралық Форумға қатысушыларды қолдай отырып, оларға Қазақстан іргелі ғылымының ұлттық мәдениет пен руханиятты жаңарту мен дамытуға бағытталған жаңа жетекші міндеттерін анықтау мен шешуге мүмкіндік беретін шығармашылық жұмыс, қызу ғылыми пікірталас, жаңалық тілеймін.

Е.М.Қосубаев -
*Қазақстан Республикасының мәдениет,
ақпарат және спорт министрі*

Құрметті Форумға қатысушылар!

Екі жыл ішінде "Мәдени мұра" кешенді Мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылуда. Бағдарлама Қазақстан Республикасының "Тарихи-мәдени мұраны қорғау мен пайдалану туралы", "Мәдениет туралы", "Ұлттық мәдени қор мен мұрағаттар туралы" Заңдарына сәйкес қабылданып, жүзеге асырылып жатыр.

"Мәдени мұра" Бағдарламасын жасап шығару мәдени мұра аясында қалыптасқан ұйымдық-құқықтық ахуалға мәдениет ұйымдарының, ғылыми-зерттеу және жобалау институттарының, қалпына келтіру ұйымдарының материалдық-техникалық базасын нығайту, олардың қызметтерін қаржыландыру арқылы мемлекеттің белсенді түрде араласу қажеттігінен туындап отыр.

Бізге белгілі, мәдени мұра қазіргі қазақстандық қоғамның рухани тұрғыдан бірігуіндегі негізгі факторларының бірі, ұлттың өзін өзі тануының, ұлт сана-сезімі өсуінің маңызды сыңары болып табылады. Сондықтан "Мәдени мұра" Бағдарламасы Қазақстан мен Орта Азия аймағы үшін ерекше жүйе құрушы маңызға ие.

Бүгінгі таңда Қазақстанда тарих, археология, сәулет өнері, монумент өнерінің 25 мыңнан астам ескерткіштері, 11 мың кітапхана, 147 мұражай, 7 тарихи-мәдени мұражай-қорық, 215 мемлекеттік мұрағат бар.

Қазақстан Республикасы Президентінің ақпан айындағы Жолдауында туризм экономиканың шикізаттық емес салаларының ішінде № 1 кластер ретінде анықталды. Бұл бағдарлама Қазақстанның маңызды тарихи-мәдени және сәулет өнері кешендері орналасқан ашық аспан астындағы бірегей мұражайларды жасау мен дамыту бастамасына жағдай жасады. Ең алдымен, ол әйгілі Отырар кешені, Берел Патшалық қорғаны, Тамғалы, Бесшатыр қорғаны т.б.

Кеңес дәуірінен кейінгі кеңістікте алғаш жасалып отырған осы жанды жоба саясаттың ішкі және сыртқы маңызды міндеттерін шешуге бағытталған: Қазақстанның ғылыми жетістіктері мен тарихи-мәдени байлығын паш ету, интегративті байланыстарды кеңейтіп, нығайту, халықаралық туризмнің инфрақұрылымын жасау және ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра Конвенциясын жүзеге асыру.

Аталмыш Форум қоғамның мәдени өмірінде елеулі оқиға болмақ. Жаңа ашылған жаңалықтар қазақтардың тарихи-мәдени мұрасын жаңғыртып, бұдан кейінгі де шығармашылық ізденістерге шабыт береді деп ойлаймын. Конференцияға қатысушыларға еңбектерінің жемісті болуын тілеймін!

ЖАҒАНДАНУ ПРОЦЕСІНДЕ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕРДІ САҚТАУ

И.Н.Тасмағамбетов —

*"Мәдени мұра" Мемлекеттік бағдарламасын
жүзеге асыру жөніндегі Қоғамдық кеңестің төрағасы, саясат.ғыл.д.*

Таяуда ғана адамзат әрі үреймен, әрі үмітпен үшінші мыңжылдыққа аяқ басты. Кейбір қауіп-қатерлер де негізсіз болмады. Егіз мұнараларға "Боинг" ұшақтарының соқтығуы өркениеттер қақтығысының дәлелі болды. Терроризмнің арқырап, тұрпайы түрде ұлттық шеңберден тыс шығуы батыс әлемін естен тандырды. Ал кейбір шығыс елдері тұрғындарының соншалықты зұлымдық әрекетті алақайлап қарсы алуы, бір жағынан, батыс өркениетінің басқыншылыққа бойлауының дәрежесін көрсетеді.

Менің ойымша, өзіндік рухани өріс пен мәдениетті сақтау қажеттілігі адамдарды іштей қарсылық білдіруге әкеледі. Ал біз бұл қарсылықтың терроризм мен діни экстремизм сияқты құбылыстарда іске асқанын көріп отырмыз. Мұның өзі жаһандану процесіне неғұрлым жайлы ену механизмдерін іздеуді талап етеді. Қазақстан үшін бұл мәселелерді шешуде "Мәдени мұра" Мемлекеттік бағдарламасы маңызды рөл атқарады.

Мәдени мұра дегеніміз не? Әдеттегі сана үшін бұл ұғым мұражайлар, арнайы қорлар туралы елес тұғызады. "Мәдени мұра" ұғымының кең анықтамасы бар, себебі "мәдениет" термині кең мағынаны қамтиды. Сондықтан "Мәдени мұра" аясына адамзат өмірінің көріністері — саз өнері, бейнелеу, сәулет өнері, ауызекі-поэтикалық, жазба әдебиет, философия кіреді. Мысалы, Сингапур премьер-министрі Ли Куан Юдың айтуынша, этникалық қытайлықтардың қытай тілін пайдалануы құнды мәдени мұраны сақтауға септігін тигізеді. Бұл пікір жөнді, себебі басты мәдениет түзуші құндылықтың өзі, халықтың тілі. Тіл болмыс мекені деп М.Хайдеггер тегін айтпаған. Біз бұл анықтаманы "тіл — адамзаттық әлеуметтік жады" деп толықтырар едік.

Шын мәнінде, мәдени мұра — бұл жады. Қоғам, мәдениет үшін әлеуметтік маңызды ақпаратты кез келген түрде, кез келген құрал арқылы сақталуы қажет. Халықтың өткен тарихи жолы оның әлеуметтік жадында жатталып, мәдениетінің дәстүрлі ұстанымдарын қалыптастырады. Әрбір мәдениеттің тарихы — ұмыт қалдыратын уақыт күшіне қарсыласатын тарихи жады.

Әлемдік өркениеттің ізгі құндылықтары мен өз халқының жетістіктеріне ұрпақтардың қолы жетпеген уақытта осы тарихи жадыны жоғалту бізді рухани қараңғылыққа әкелді. Көрнекті тарихи қайраткерлердің, ойшылдардың, тарихшылардың, құқықтанушылардың т.б. көптеген еңбектеріне тыйым салып, жарыққа шығармау талпыныстары белгілі. Қазақстан тәуелсіздік алғалы шынайы руханият пен тарихи

жадыны жандандыру және жалпы адамзат өркениеті құндылықтарының арнасына қосылудың уақыты келді.

Таным шөлін басудың қажеттілігі туындады. Бұл істі бұрмалаудан аулақ болып, жаңа мифтердің пайда болуына жол бермей, қазіргі ақпараттық өркениеттің әдіснамасы мен құндылықтарының талаптары деңгейінде атқару тиіс. Сондықтан өткен ұрпақтың рухани мұрасын игеру, тарихи жадыны қалпына келтіру еліміздің гүлденуіне, қоғамның рухани дамуына мол мүмкіндік береді.

Қазақ халқының мәдени мұрасын жандандыру негізінде бүгінде ұрпақ жадында қазақ даласының Абылай, Бұқар жырау, Кеңесары, Махамбет, Мағжан, Шәкәрім және т.б. даналарының аттары жаңғырып жатыр.

Әрбір мемлекеттің өркениеттілігі ең алдымен оның мәдени мұраға деген көзқарасымен анықталады. Қазақстанның мәдениет саласындағы мемлекеттік саясатына екі түрлі міндет жүктеледі: бір жағынан, өзіндік этникалық мәдениетті дамыту мен қолдауға бағытталған шаралар кешенін дайындау қажеттілігі; екінші жағынан, оңтайлы даму және біртұтас жалпы адамзат мәдениетіне ауыртпалықсыз кіру үшін жағдай жасау.

Мәдени мұраға ұқыпты қарау мен басқа мәдениеттің құнды элементтерін қабылдау — адамзат өркениеті дамуының сара жолы. Өркениеттің негізгі жетістіктері осы жолда қаланды. Мысалы, IX-XIII ғ. басындағы ортағасырлық мұсылман мәдениетінің, басқаша айтқанда, Ислам Қайта Өрлеу мәдениетінің жетістіктерін мақтан етеміз. Осы кезеңде Екінші ұстаз атанған әл-Фараби өшпес трактаттарын жазды. Ибн Сина медицинаға арналған 12-томдық еңбегін бітіріп, Қожа Ахмет Иасауи адам руханиятын бұрын шықпаған биігіне көтерді. Орталық Азияның қалалық мәдениеті сол кездің материалды және рухани мәдениетінің ең озық үлгілерін берді. Бұл феноменді зерттеушілер осы мәдениеттің гүлденуіне себепкер факторлардың (араб, иран, түркі мәдениетінің синтезі; Ұлы Жібек Жолының рөлі; сол кездегі көшпелі өркениет динамикасы; исламның өркениет түзудегі рөлі; тәңіршілік, зороастризм, манихейлік басқа да автохтонды діндердің рухани мүмкіндігі және т.б.) көптігін көрсетеді. Бірақ, мен адамзаттың мәдени мұрасын аударуға байланысты бір ғана жайға тоқталып өткім келеді. Халиф әл-Мамунның Араб халифатының астанасы Бағдат қаласында Ғалымдар үйін ашып, көне грек ойшылдарының негізгі шығармаларын араб тіліне аударуын сұрағаны белгілі. Мұның өзі мәдениеттер қарым-қатынасының тұрақтануы арқасында гүлденуіне септігін тигізді.

Мәдени мұраны жандандыру мәселелері халықтың өзінің рухани болмысымен тығыз байланысып, оның өмірлік мәнді қырларын қозғайды. Мәдени мұра — бір ұрпақтың екіншіге қалдырар өсиеті. Француз моралисі де Шамфор айтқандай: “Қоғам ақыл-оймен қаруланбаса, сезіммен жігерленбесе, онда шынайы қайырымдылық орнап, ардақты ойлармен алмаспаса, қоғам мүшелері одан не көреді? Біресе жәрменкені,

біресе ойынхананы, бірде тұрақтау орнын, бірде ұры-қарылар мекенін көреді". Алайда біздің жадымызда ата-бабалардың өшпес туындылары сақталды.

Өз әрекеттерін және дүниеде болып жатқанның бәрін жалпы талпыныс пен адамзаттың біртұтас шығармашылығы ретінде түсініп қабылдаған көне көшпенділердің пікірі дұрыс-ақ. Өткен мен болашақ қазіргі уақытпен ұштастырылған. Еліміздің дамуының ұзақ мерзімді стратегиясындағы мәдени мұраның рөлі мен орнын талдау әлеуметтік-мәдени динамиканы, дәстүр мен жаңашыл үрдістердің межесін айқындады. Белгілі ғалым Мелвилл Херсковиц олардың өзара әрекеттесуінің үш түрін атап көрсетеді:

1) жаңашылдыққа қарсыласу, оны қабылдамау, ескі дәстүрлер мен құндылықтарға қайта оралу;

2) жаңа құндылықтар мен салттарды қабылдау негізінде ескі дәстүрлердің күйреуі;

3) жаңаны түрлендіріп, оны дәстүрге сай қалыптастыру.

Егер дәстүрлі мәдениетте өркендеу мен даму құндылықтары, жаңашылдық элементтері орын алса (немесе оған жеңіл енгізілсе), онда мұндай қоғам әлеуметтік-саяси философия тілінде алдыңғы қатарлы дәстүрлі қоғам деп аталады. Жаңа құндылықтарды ұлттық-мәдени өзіндік болмысымен ұштастыру қазіргі өркениетке енудің оңтайлы жолын айқындайды. Мәдениет саласындағы түбегейлі саясаттың өзекті белгісі неғұрлым толық Жапонияда көрінді. Оңтүстік Шығыс Азияның "жас айдаһарларының" экономикалық өркендеуі кең етек алып, Қытайды модернизациялау барысында өміршендігін дәлелдеді.

"Мәдени мұра" Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруда Қазақстан осы тәжірибені ескеруі тиіс. Сонымен қатар, бодаудан, тоталитаризмнен арылған елдердің практикасында мәдени мұраны мәдени-ұлттық өзіндік болмысты шектен тыс дәріптеу арқылы жандандыру, реформалау барысында Шығыс пен Батыстың, Солтүстік пен Оңтүстіктің арасында жаңа "Қытай қорғанын" салу жайлары кездеседі. Шығыс мұсылман елдерінде діни сипаттағы ұлтшылдық ұранымен қазіргі жаһандануды қабылдамау, негритюдтың африкалық теориялары, Чучхэ идеялары өзінің тиімсіздігін көрсетіп, мәдениетке, экономикаға, қоғамға теріс ықпалын тигізеді.

Елімізде "Мәдени мұра" бағдарламасы жаһандану мен Батысқа еліктеу процестерінің қарқынды жағдайында жүзеге асуда. Өткен ғасырда жаһандану процесі мәдениеттердің бірыңғайлануына әкеліп, Батыс моделі жалпыға ортақ болады деп саналды. Бірақ Батыс мәдениетін игеру процесінің өзі қарама-қайшы нәтижелер бере бастады. Шығыс мәдениеттерінің қатысуымен дүниеге келген Батыс өркениеті этникалық мәдениет шегінен шығып, әмбебап маңызға ие болуға талпынды. Шығыс мәдениетінің идеалдары (үйлесімдік сезімі, табиғат пен адам арасындағы үндестік, қарама-қайшылықтардың бітімге келуі, дінге

сенушілік және т.б.) Батыс мәдениетіне ақыры сіңе алмай, тұлғаның Батыс емес типін қалыптастырудың алғышарты болып табылды.

Тарих үйреткендей, өзіндік болмыс өрісін кеңейту үшін әрбір өркениет басқа мәдениетті өзіне теңдес деп танып, оның тәжірибесін қабылдауы қажет. Белгілі ағылшын тарихшысы А.Тойнби айтқандай: "Мәдени элемент - өркениеттің жаны, ханы, лимфасы, мәнісі... Өркениет мәдени дамуының ішкі күшін жоғалта бастағанда, ол біртіндеп басқа әлеуметтік құрылымның элементтерін сіңіреді. Бөгде мәдениет ықпалының өрісіндегі өркениет үшін экономикалық немесе саяси саладан гөрі, мәдени әсер неғұрлым пайдалы". Бұл тезис Қазақстан үшін де тиімді.

Әрбір мәдениет үшін өзін басқа мәдениет тұғырынан көру маңызды. Өркениеттер диалогында ғана әрбір мәдениет өзінің бірегейлігіне ие болып, өз бастауларын табады. Мәдени мұраны қабылдау барысында шынайы құндылықтар өзектеніп, жалғандары маңызын жоғалтады.

"Мәдени мұра" бағдарламасы уақытпен үйлесіп, әлемдік өркениет арнасында келеді. Жеке алғанда БҰҰ әлем мәдениеті мен ХХІ ғ. мәдени құндылықтары жөнінде нұсқаулар қабылдады. БҰҰ құжаттарында түрлі халықтардың мәдени мұраларымен алмасуына көңіл бөлінген. Мұның өзі жаңа әлемдік тәртіп құрудың маңызды элементі болып табылады. Әлем мәдениеттері арасындағы алмасуды қолдай отырып, жаңа тәуелсіз мемлекеттерге қол ұшын бере, БҰҰ дүниеге алуан түрлі мәдени байлықты паш етеді.

Халықаралық ынтымақтастықтың нәтижесінде "Адамзаттың" жалпы мәдени мұрасының тұжырымдамасы жасалды. Осындай игі шаралар дұшпан бейнесін жойып, өзара түсіну мен сенімді нығайтады.

Әрбір адам балалық шағында салтанатты шаралар өткізілгенде ұлттық әдет-ғұрыптармен, салт-дәстүрлермен танысады. Мұның бәрі ерте заманнан ауызша ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келеді. Адамзат мәдениетінің тарихын мыңжылдықтарға ұзаған жетістік пен қасірет жолы деп түсінуге болады. Адамның, халықтың, адамзаттың қалалар, елдер арқылы, бүкіл ғаламшар арқылы өтетін ізденіс жолы.

Тарих және мәдениет ескерткіштеріне көзқарас — рухани көрегендіміздің, ішкі еркіндігіміздің көрсеткіші. Еркіндігімізді сақтап қалу үшін, қарама-қайшылыққа, толы жетілмегені көп осы әлемде мінез-құлықтың қандай желісін таңдауым қажет? Басынан онтологиялық құрылымданбаған бұл әлемде өзіндік адами болмыс үшін өзін-өзі бекіту мақсатында адамға тірек қажет. Бұл тірек қызметін көп заттар атқарады. Қазіргі кезде жан-жақты гуманитарлық білімділік өзін-өзі бекітуге де-меу алады.

Тұлға данқы білімділікпен негізделеді. Тұлға бостандығы мен жетістіктерін мәдени мұраны игеру нәтижесінде алынған мол білім ғана қалыптастырады.

Өткенді, табиғатты, ғарышты өз өмірінің бір бөлігіндей сезінетін білімді адам — ерекше адам.

"Диалог" - қазіргі ғарыш - ғаламшар тұжырымдамалырының негізгі категориялары. Адамды бәрімен және барлығымен байланыстыратын категория. Диалог және тұлғаның саналы, рухани, ғылыми, құқықтық ұстанымы. Диалог "мен басқаша ойлаймын, бірақ сіздің ойыңыз маған түсінікті және пайдалы" формуласы бойынша жүргізіледі. Диалог жүргізу қабілеті — осынау күрделі, қарама-қайшылыққа толы әлемді өзінікіндей тану қабілетіне жауапты болу.

Біз қазіргі гуманистік түсініктің түйінді қасиетінің бірі — жауапкершілікті қарастырып отырмыз. Әдеттегі сана үшін жауапкершілік дегеніміз не? Қоғам немесе отбасы жүктеген ауыр міндет пе? Жауапкершілік пен парызды асқақ ұлы сөз ретінде таныған И.Канттың өзі де жауапкершілікте адам қызығарлық ешнәрсе жоқ деп санады. Себебі ол адам бағынуға міндетті заң қағидасы. Мысалы, жауапкершілік Бахтин үшін — басқа адамдармен, өнермен, ғылыммен, мәдениетпен жанды байланыс. Басқаша айтқанда, жауапкершілік — бұл менің әлеммен байланысым, мен өзімді жоғалтпаймын, керісінше, өз білім аясын кеңейтемін. Осылай түсіндірілетін жауапкершілік арқылы адам тұлға тұтастығына, басқа әлеммен бірегей болуға қол жеткізеді.

Басқа идеялар уақытқа қатысты сұраныс пайда болғанда қабылдана бастайды. Төл немесе өзге мәдениет идеялары өткен ғасырларда туындаса да, жаңа жағдайларда басқа сипат алып, басқа мақсаттарға қызмет етеді. Міне, осындай сабақтастық арқылы адами қарым-қатынастарды жетілдіру сияқты негізгі компоненті бар мәдени-тарихи прогресс іске асады.

Адамзат өзінің ынтымақтастығын іздейді. Қазіргі диалогтар өткен дәуір ізгілігінсіз мүмкін емес.

XX ғасыр өркениеттің түбегейлі белгілерімен: ақпараттық технологиялармен; бәрін қамтитын бұқаралық ақпарат құралдарымен; урбандалу, демократияландыру жетістіктерімен, жаһандану-интеграциялық процестердің бастамасымен ерекшеленеді.

Қазіргі ақпараттық-урбанистік өркениеттің жалпы стандарттауға, ұлттық және діни ерекшеліктерін нақтылауға, рухани құрылымдарды үндестіруге бет алысының негізінде ұлттық сана жанданып, халықтардың мәдени теңдігін сақтау мен жаңғыртуға талпынысы артады.

Бірақ, өкінішке орай, ұлттық қайта өрлеу процестері барлық жерде ойдағыдай жүрмейді. Нәтижесінде ұлттық жанданудың кейбір көріністері кейде азаматтық және халықаралық әлемге қауіп төндіреді.

Түбегейлі өзгеріс кезеңдерінде қоғамда түсінісу мәселесі өзектенеді. Г.Гадамердің пікірінше, "аймақтар, ұлттар, одақтар, ұрпақтар арасындағы өзара түсіністік талпынысы сәтсіздікке ұшырағанда бұл мәселе айқындала түседі". Қазіргі қарбалас кезеңінде өзіндік ұлт шеңберінде шектелмей, белгілі бір халықтың архаикалық түсінігін ғана сақтап қоймай, оның мәдениетінің қарым-қатынастық мүмкіндігін ашуды қарастырады.

Осы көзқарасқа сәйкес ұлттық мәдениеттің дамуы және жаһандандудың тереңдейтін процесі арасында ешбір қарама-қайшылық жоқ. Екі сәтті түсіну қажет. Біріншіден, бүкіл адамзаттың рухани өрісін кеңейтуге негізделген объективті шынайылықты ескеру керек. Екіншіден, әрбір ұлттың басқа құндылықтар ұстанымдарын қабылдауға немесе қабылдамауға құқы барын ұмытпаған жөн.

ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫНЫҢ ЖАНДАНУ МӘСЕЛЕСІ

Т.С.Садықов —

Абай атындағы ҚазҰПУ ректоры, ҚР ҰҒА Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бөлімшесінің төрағасы, ҚР ҰҒА академигі

Бүгін Қазақстанның Ұлттық академиясы қабырғасында республиканың қоғамдық-мәдени және ғылыми өмірінде маңызды әрі елеулі оқиға болып отыр. Осыдан екі жыл бұрын жасалған "Мәдени мұра" атты орта мерзімді мемлекеттік бағдарлама жоғарғы өкімет деңгейінде көптен күткен әрі дер кезінде қабылданған шешім болып табылады. Осы кешенді пәнаралық бағдарлама тарих, этнография, фольклортану, көне жазба дереккөздері бойынша ғылыми еңбектерді жүйелі зерделеп, жинақтап, басып шығаруға, сондай-ақ мәдениет пен өнер ескерткіштерін археологиялық тұрғыдан зерттеуге, қалпына келтіруге, сақтауға және мұражайландыруға бағытталған.

Өзімізге белгілі, мәдени мұра Қазақстандағы интеграциялық процестердің маңызды факторы, ұлттық және мемлекеттік танымды қалыптастыру компоненті болып табылады. Археология, сәулет өнері, көне өнер, әдебиет, жазбаша өнер туындыларының ескерткіштері халық киесіне айналуы тиіс, өйткені олар руханиятты сақтап, ұлттың өнегесін өсіреді.

"Мәдени мұра" бағдарламасы халық тарихы, мәдениетті дамыту мәселелеріне мемлекеттің басты назар бөлетіндігінің тағы бір айғағы болып табылады. Ол еліміздің егемендігін, қазіргі қазақстандық қоғамның рухани бірлігін нығайтуға бағытталған.

Бұл бағдарлама — ұлттық мәдениет пен руханиятты, халықтың ұлттық ой-өрісін жандандыруға бағытталған мемлекеттің ірі бастамаларының қатарында: Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен 1996

жыл "Отан тарихының жылы" деп жарияланған, 1997 жыл – Жалпыұлттық келісім мен саяси репрессия құрбандарын еске алу жылы, 1998 жыл – Бірлік пен ұрпақ жалғастырушылық жылы, 2000 жыл – Мәдениетті қолдау жылы, 2004 жыл – "Мәдени мұра" бағдарламасы. Оған қоса, Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздікке ие болғаннан бастап әл-Фараби, Қорқыт ата, М.Х.Дулати, Абай, Жамбыл, М.Әуезов, С.Мұқанов сияқты қазақ халқы ғұламаларының, Тараз, Түркістан қалаларының мерейтойларын және т.б. есте қалар оқиғаларды атап өту орын алып келеді.

Қоғамдық және гуманитарлық ғылым салалары осы жалпыұлттық деңгейдегі шаралардың ғылыми және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етілуінің негізгі факторлары болып табылады.

Оның себебі неде? Қазіргі таңда егеменді Қазақстан бастан кешіріп отырған ауыспалы кезең жағдайында қоғамдық ғылымдар транзиттік қоғамның стратегиялық міндеттерін шешуге ықпал жасауға, ғылыми, мәдени, рухани және саяси қайта жандануға қоғамның азаматтық тұрғыдан құрылуына, ХХІ ғасырдың гуманистік құндылықтарын нығайту мен дамытуға жұмылдырылған.

Осы объективті алғышарттар ірі мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды бастау мен жүзеге асыру бойынша қоғамдық және гуманитарлық ғылымдардың жаңа белсенді рөлін анықтайды.

Алғашқы рет "Мәдени мұра" атты жалпы ұлттық бағдарлама аясында Қазақстан және бірқатар шекаралас мемлекеттер жерінде Қазақстанның мәдени-тарихы мұрасын жинақтау, зерттеу, сақтау, көбейту және үгіттеудің барлық бағыттары бойынша мемлекеттік тілде гуманитарлық білім берудің толыққанды қорын құру бойынша кең көлемді тендесі жоқ шаралар өткізіліп жатыр. Ежелгі және ортағасырлық дәуірдің бірегей артефакттары алынып, зерттеліп жатыр, қазақ халқының көптеген оқиғаларының сырын ашатын бұрын бейтаныс болып келген жазба дереккөздері шетел мұрағаттары мен қорларынан алынып, ғылыми айналымға енгізілуде.

Бұл кезеңде Францияның, Германияның, Түркияның, Қытайдың, Ұлыбританияның, Ресейдің, Өзбекстанның және өзге де елдердің кітап қорларына, мұрағаттарына, кітапханаларына, ғылыми орталықтарына 30-дан астам шетелдік археографиялық, мәдениеттанушылық экспедициялар мен іссапарлар жүргізілді. Олардың нәтижелері қазақ халқының тарихы, философиясы, құқығы, мәдениеттануы, әдебиеті, өнері, халық ауыз әдебиеті мұралары бойынша энциклопедиялық еңбектер мен көптомдық академиялық еңбектерді басылымға дайындап, жариялау саласындағы ғылыми жаңалықтар мен ірі жетістіктер болып табылады. Бұл жайында Бағдарламаның тақырыптық секция басшылары толық әрі қызықты баяндама жасайды. Мен өз баяндамада ғалымдарымыздың көп қырлы іс-әрекетінің кейбір маңызды бағыттарын атап өтпекпін.

Сонымен, "Археология" секциясы бойынша жоспарлы археологиялық қазбалар, қалпына келтіру және зерттеу жұмыстары жүрізілуде. Қазақстанның 14 облысындағы палеолиттен бастап, орта ғасырларға дейінгі материалдық мәдениеттің 29 ескерткіші анықталып, зерттелді, жалпы алғанда, археологиялық экспедициялар Қазақстанның барлық территориясын қамтыған. Белгілі ғалым, археолог Самашев Зейнолла Самашұлының басшылығымен өткен кешенді археологиялық экспедиция жұмысы осы жылы атақты Берел Қорғанынан алыс емес жерде Қазақстандық Алтай өңіріндегі әлем деңгейіндегі жаңалыққа ие болды: мәңгі тоң жағдайында жақсы сақталған артефакттар табылды. Осы іздеулер болашақта Алтайдың белгілі пазыр мәдениетін, басқа да ежелгі тарих пен мәдениет мәселелерін жүйелі түрде зерттеуге жаңа әдіснамалық тәсілдерді ғылыми тұрғыдан негіздеп, енгізуге мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда біз осы жаңалық күәгерлерінің алғашқылары қатарындамыз.

Алматы, Қызылорда және Солтүстік Қазақстан облыстарының үш "Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы" күмәнсіз жетістік пен маңызды ғылыми жаңалық болып табылады. 1997 жылы "Оңтүстік Қазақстан облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы" жарық көрген кезде, жинақтарды басылымға дайындап, шығару жұмыстары қаржыландырудың болмауы себебімен тоқтатылғандығын ескерсек, қазіргі таңда бұл мәселе мейлінше өзекті болып отыр.

Көпұлтты әдебиет пен жазбалардың сан ғасырлық тәжірибесін сақтау мен жалпылау, көркем, ғылыми және биографиялық серияларын шығару міндеттеріне Қазақстан Республикасының "Мәдени мұра" атты бекітілген орта мерзімді бағдарламасының сәйкес бөлімшесі арналған.

Әдебиет пен өнер саласында "Бабалар сөзі" 100-томдық бірегей жинақ даярлану үстінде. Оның он томы жарық көріп, келесі он томы баспаға дайындалды.

Орыс тілінде 20-томдық "Ежелгі дәуірден бастап бүгінгі заманға дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы" және қазақ тілінде 30 томдық "Әлемдік философиялық мұра" атты еңбектерді дайындау мен басып шығару бағдарламасы сәтті жүзеге асырылуда. Шығыстың ұлы гуманисі Әбу Насыр әл-Фарабидің кейінгі жаңа ғылыми түсіндірмелермен қамтылған 10-томдық шығармалар жинағы әлемдік фарабитану ғылымына жаңа тұжырымдамалық тұрғыдан қомақты үлесін қоспақ.

Республиканың жетекші тіл мамандары күш-жігерлерін біріктіре отырып негізгі академиялық сөздіктер сериясын жасауда. Өткен жылдың аяғында "Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі" жарық көрді (50 баспа табак). Диалектологиялық, Орфографиялық сөздік және Қазақ тілінің синонимдер сөздігі баспаға өткізілді. 15-томдық Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін дайындау мен басып шығару — ірі ғылыми жетістік, түрлі ғылым салаларындағы мамандар үшін, әсіресе жас ғалымдар үшін жақсы демеу болып табылады.

Қазақстанда әлемдік академиялық ориенталистиканың негізгі бағыттарының бірі – шығыс археографиясын дамыту жөніндегі Шығыстану археографиялық экспедициясы бекітіліп, жұмыс істей бастады. Шағатай, маньчжур, ойрат, монғол және қытай тілдерінде жазылған ҚХР № 1 тарихи мұрағатында сақтаулы Қазақстанның тарихы мен мәдениеті жөніндегі жаңа материалдар табылып, ашылды. Бұл тарихи құжаттар еш жерде әлі зерттелген жоқ. Жалпы алғанда, ғылыми айналымға 3500-ден астам мұрағат құжаттары енгізілуде.

"Әлемдік тарихи ой" атты 10-томдық серияны құрастыру жұмыстары аяқталып, оны жоспарлы түрде қазақ тіліне аудару жүзеге асырылуда. "Тарих, тарихнама" секциясының жұмысы XII-XX ғғ. ежелгі, антикалық, орыс және батыс дереккөздерінен тұратын Қазақстан тарихы бойынша кешенді дереккөз базасын қалыптасыруға бағытталған.

Елдің егемендігін қалыптастырып, дамыту үшін маңызды әрі өзекті болып табылатын ғылыми нәтижелер Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы арқылы да алынды. Нақтырақ айтсақ, Ұлттық кітапханаға "Ежелгі Қытай дереккөздеріндегі қазақтар туралы материалдардың" 2 томы, Ресей мемлекеттік кітапханасынан, Еуропа елдеріндегі кітапханалардан сирек кітаптардың көшірмелері, 478 атауды қамтыған бірегей "Қазақ кітабының библиографиясы" әкелінді.

"Мәдени мұра" Бағдарламасының көп жоспарлы жұмысы тарих, этнография, археология, шығыстану, мәдениеттану, әдебиеттану, өнертану, тіл білімі, философия, саясаттану, психология т.б. ғылым салаларындағы іргелі зерттеу бағдарламаларының негізгі бағыттарымен сабақтасады.

Сонымен қатар бұл бағдарлама мынадай өзекті ғылыми мәселелерді алға қойып, оларды әрі қарай дамытуға зор шығармашылық шабыт берді: қазақ және басқа да түркі халықтарының этногенезі мен антропогенезін түбегейлі зерттеу, ұлттық әдебиет пен өнердің көркемдік-эстетикалық өзгешелігі мен типологиясы; қазақ тілінің нормативті сөздіктерінің академиялық сериясын құрастыру; қазақстандық фарабитанудың өзекті мәселелері, Шығыс өркениеттерінің Қазақстанмен қазіргі заман талабына сай тарихи-мәдени байланысы және т.б. ғылыми бағыттар.

Соңғы бірнеше жыл ішінде біздің ғалым археологтарымыз "Ұлы Жібек жолы тарихи орталықтарын жандандыру, түркі тілдес мемлекеттердің мәдени мұрасын сақтау мен дамыту ісін ұрпақтан ұрпаққа жалғастыру, туризм инфрақұрылымын құру" атты Мемлекеттік бағдарламасын дайындауда. Сондай-ақ, "Мәдени мұра" Бағдарламасы аясындағы археологиялық жұмыстар Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық қала мәдениеті туралы мәліметтерді объективті түрде толықтырып, кеңейтеді.

Қазақ халқының тарихи ескерткіштерін қалпына келтіру жұмыстары халықаралық деңгейде де танылатынын айта кетуіміз керек. Отырар,

Арыстан-Баб т.б. кешендер ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік Мәдениет тізіміне енгізілген, бұл олардың Қазақстан мен Ортаазиялық аймақ үшін ғана емес, бүкіл әлем қауымдастығы үшін маңызы зор екендігінің бірден-бір айғағы. Биыл Ұлттық кітапхана тарапынан "Әлем зердесі" атты халықаралық тізімдемесіне Қожа Ахмет Яссауи мен шәкірті Бақырғанидің бес бірегей қолжазбасы ұсынылды. Оған қоса ЮНЕСКО бойынша қазақтың "Қыз Жібек" эпосының адамзат мәдени мұралары өнер жәдігерлерінің Үшінші Прокламациясына енгізу туралы досье-номинация дайындалып, жіберілді.

Еуразия континенті көлеміндегі мәдениеттер диалогы мәселесіне деген жаңа тұжырымдамалық тәсілдердің ғылыми негіздемесі, қазақ халқының, Қазақстанның басқа да халықтарының тарихы мен мәдениеті бойынша жаңа дәлелді және материалды базаны анықтау мен ғылыми айналымға енгізу қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының басым бағыттарын болашаққа объективті түрде негіздейді.

Түбегейлі зерттеулердің келесі үшжылдық кезеңінде қазақстандық қоғамды жеделдетілген модернизациясы жағдайында сапалы жаңартудың мәдени-өркениеттік негіздерін жан-жақты терең және жүйелі зерттеуге ерекше назар аударылады. Бірқатар өзекті ғылыми бағыттар бойынша, олардың ішінде әлемдік өркениеттің бірегей сыңары ретіндегі еуразиялық мәдениетті қалыптастыру мен дамыту мәселелері жөнінде ғылыми ізденістердің жаңа әдіснамалық әрі тұжырымдамалық парадигмалары ұсынылады. Әсіресе Еуразияның дала өркениеті деп аталатын, Қазақстан мен Орта Азиядағы интеграциялық процестерді зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді.

"Мәдени мұра" Бағдарламасын орындау аясындағы ғылыми ізденістердің нәтижелері көрсеткендей, пәнаралық және салыстырмалы-болжамдық зерттеулер әлі де басым әрі тиімді болып келеді. Кешенді мәліметтер зерттеулердің жаңа бағыттарын ашуда. Алынған зерттеулердің барлығы дерлік, табылған ежелгі және ортағасырлық кезендердегі жазба дереккөздер қазақ халқының тарихы, мәдениеті, жазбасы, философиялық көзқарастары, әдебиеті, өнеріндегі "ақтандақтардың" орнын толтыруда. Соңғы бірнеше жыл ішінде қазақстандық археологтар Берел қорғанындағы мумияландырылған қалдықтардың ДНК құрылымын зерттейтін микробиолог ғалымдармен, молекулярлы биология мамандарымен бірлесіп белсенді жұмыс істеуде.

"Мәдени мұра" Бағдарламасы күрделі интегралды ғылыми пән — мәдениеттану аясындағы зерттеулерді түбегейлі жаңа деңгейге көтеріп, өзектілігін арттырды. "Мәдениеттану" секциясы жұмыстарының ішінде 10-томдық "Әлемдік мәдениеттанушылық ой" антологиясы, әсіресе "Қазақстанның қазіргі мәдениеттанушылық парадигмалары" атты инновациялық жоба маңыздылығымен ерекшеленеді.

Халықаралық ғылыми ынтымақтастық шеңберінде Ресей, Франция, Америка, Тәжікстан, Жапония ғылыми институттары орталықтарымен бірлесіп, ірі ғылыми жобалар жасалуда. Мәселен, археология Институты ЮНЕСКО мамандарының қатысуымен Отырар кенті мен Тамғалы петроглифтері кешенінде консервациялық жұмыстар жүргізіп жатыр. Отырар бойынша "Ежелгі Отырардың жандануы" атты жеке халықаралық жоба жасалуда.

Оған қоса, Азия елдері академияларының Бас Ассоциациясы тарапынан Стамбулда келесі жылдың ақпанында Азия елдерінде мәдени мұраны басқаруды жетілдіруге бағытталған саясат мәселелері бойынша отырыс өтеді. Қазіргі таңда мәдени мұраны меңгеру саласындағы сол отырысқа қатысушы әр мемлекеттің соңғы жетістіктерін көрсететін арнайы шолу құжаты дайындала басталды. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасы ұлттық тарихтың бірегей тарихи-мәдени, жазба және сәулет өнері ескерткіштерін жандандыру және оларды шығармашылық тұрғыдан меңгеру арқылы ұлттың рухани-өнегелі потенциалын сақтап, дамытудың мемлекеттік деңгейдегі нақты бағдарламаларды қабылдайтын аймақтық көшбасшылардың бірі екендігіне күмәнім жоқ. Оның айғағы "Мәдени мұра" Мемлекеттік бағдарламасы болып табылады.

Сонымен, әлі шешімін таппаған бірқатар өзекті ғылыми және ғылыми-ұйымдастырушылық мәселелерге тереңірек тоқталып кеткім келеді.

Біріншімен, өздеріңізге белгілі, бағдарламаның негізгі мақсаттарының бірі гуманитарлық білім берудің толыққанды қорын құру болып табылады. Шынымен, ірі ғылыми жетістіктерге қол жеткізілді. Алайда олар тікелей тұтынушыларға — студенттер, аспиранттар мен магистранттарға қалайша жетеді? Сарапталып алынған ғылыми нәтижелер уақыт жағынан бірқатар әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді оқыту тәжірибесіне дер кезінде енбей қалуының қаупі сақталып отыр.

Ғылымымыздың көптеген айрықша жетістіктері, әлем деңгейіндегі жаңалықтар көп жағдайда ескіріп қалған бағдарламалар бойынша білім алатын студенттер мен магистранттарға жеткізіле бермейтіні құпия емес. Белгілі бір нәтижелер сарапталып, бекітілгенінен кейін қазақстандықтардың жаңа буын өкілдері үшін объективті тарихи білімнің, мәдениеттанушылық этиканың қалыптасуына оңтайлы жаңа дереккөздерді оқу құралдарына жедел енгізудің тиімді механизмін реттеу қажет.

Ең алдымен ол тарихи пәндерге қатысты. Соңғы жылдарда отандық тарихи ғылымда халық тарихын әлем тарихының барысынан бөлек дилетанттық және тарұлттық тұрғыдан түсіндіретін этницизм белгілері жиі байқала бастады.

Ғылымдар жүйесінде тарих ғылымы ғана уақыттың үш шағын — өткенді, қазіргі уақытты және болашақты біріктіреді. Өткен оқиғаларды

түсінуде қателескен болсақ, қазіргі уақытты да жалған талдауға жол береміз, сондықтан болашақ даму бағытын бұрыс анықтау қаупі бар. Осыдан тарих ғылымына жүктелетін зор жауапкершілік айқындалады. Басқаша айтқанда, жаңа ғылыми мазмұнның сапасын көтеру және оны қазіргі гуманитарлық білімге енгізу жеделдігі мәселесі өзекті болады.

Екіншіден, мәдениеттанушылық бағыттағы пәндерді зерттеу әдістемесін қайта қарастыру қажет. Мамандардың көрсетуінше, мәдениеттану барлық мектептер мен жоғары оқу орындары үшін мамандықтарын ескерместен бірегейлендірілген бір ғана бағдарламамен шектелмеуі керек. Бағдарламалар мазмұны міндетті түрде мамандықтарға барынша жақындатылуы керек. Өкінішке орай, бүгінгі таңда мәдениеттану студенттер үшін мақсаты түсініксіз қосымша пән ретінде ғана қалып отыр.

Тікелей мәдениеттану саласында білім алушылар үшін кәсіби бағдар мен болашақ қызметтің міндеттері мәдени саясатты қалыптастырумен, мәдениет саласындағы процестерді мемлекеттік басқарумен, мәдениет саласындағы кәсіпорындарды тиімді ұйымдастырумен, басқарумен байланысты мәселелердің кең шеңберін зерттеуді қажет етеді. Мәдениеттанушылардың білік-дағдылары қолданыс табатын салалар — бұл ғылыми-зерттеу жұмысы мен оқытушылық қызмет, мұражай жұмысы, ұлтаралық және этносаралық қатынастар мәселелерімен айналысатын мемлекеттік құрылымдардағы жұмыс, кәсіпкерлік, туризм салаларындағы мәдениетаралық байланыстар мәселесі жөнінде кеңес беру т.б. болып табылады.

Үшіншіден, халықтың тарихи зердесін қамтитын ежелгі жазбаларды табу, ғылыми тұрғыдан сипаттау, жүйелендіру мен сақтау — гуманитарий ғалымдардың, тұтастай мемлекеттің алдында тұрған кезек күттірмейтін міндеттер. Бұл ретте арнайы республикалық мекеме — Кітаптар мен көне қолжазбаларды қалпына келтіру орталығын құру мәселесі өзекті болып отыр.

"Мәдени мұра" бағдарламасы сондай-ақ қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласындағы инновациялық технологияларды дамытып, зерттеу практикасына енгізу мәселесін көтерді. Қазіргі кезде ғылым саласындағы инновациялар — заман талабы. Дәл және жаратылыстану ғылымдары салаларындағы инновацияларды дайындау мен енгізу қарқындырудың, ғылыми нәтижелерді тәжірибеде іске асырудың қазіргі тетігі болса, өлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында бұған жеткілікті назар аударылып жатқан жоқ.

Мысалы, отандық ғылымда электронды тахеометрлер (лазерлік теодолиттер) қолданысқа енді еніп келе жатқан құбылыс. Батыста бұл құрылығысыз сапалы құжаттаманы жинақтау процесін түсіну мүмкін емес.

Мәдени мұраға кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізетін батыс университеттері мен мемлекеттік емес компанияларда компьютермен қамсыздандырылған зерттеу бөлімдері бар, олар зерттеу мәліметтерін терең, әрі дәл қарастыруға мүмкіндік береді. Мамандардың осындай тобы ескерткіштерді емес, ескерткішті зерттеу мүмкіндіктерін анықтау мақсатында компьютерлік сандық жүйені зерттейді. Ғылым саласында компьютерді қолдануда отандық мамандардың іс-әрекеті көбінесе мәтіндік құжаттар мен фотобейнелерді сандық жүйеге көшіруге шоғырланған.

Көне және ортағасырлық материалдық мәдениетке, сондай-ақ, жазба ескерткіштерге жүргізілетін қазақстандық зерттеулер үшін жаңа компьютерлік бағдарламалар жасау керек. Оны теориялық тұрғыдан игеретін, тәжірибе жүзінде іске асыратын арнайы ғылыми-техникалық топтарды құрған жөн. Осының бәрі ғылыми жұмыстардың дәлелді базасын толықтырып, зерттеудің көп құрамды жүйесін объективті түрде құрастырады. Тарих, археология саласында ГАЖ (геоақпараттық жүйе) және САД (компьютерлі жартылай автоматты дизайн) сияқты жаңа ақпараттық технологиялар мен компьютерлік бағдарламаларды қолдану саласында көшбасшы болып табылады.

Сызба, сұлба және басқа да графикамен айналысатын мамандар аталған компьютерлік бағдарламалар сериясын кеңінен қолданады. Қазақстан ғалымдарына бұл жүйелер кеңінен танымал, бірақ оларды тәжірибеде қолдану сирек кездесетін құбылыс.

Негізінен бұл бағдарламаларды Қазақстанда жұмыс жасайтын шетелдік мамандар қолданып, ғылыми нәтижелерін жариялайды.

Терминологияны әр түрлі түсіну, терминдерді унификациялау (әсіресе, Қазақстан тарихын хронологиялық типтендіруде) — маңызды ғылыми-әдістемелік мәселе болып табылады.

"Мифология", "эпос", "аң стилі" терминдерімен тікелей байланысатын "көшпелі мәдениет", "көшпелі өркениет" ұғымдары онша орынды емес. Одан гөрі көшпелі өмір салты мен мал шаруашылығы ғана емес, отырықшылықты да, егін шаруашылығын да, қалалық өмірді де қамтитын "дала мәдениеті мен өркениеті" ұғымын қолданған жөн. Сонда сақтар, түріктер мен қазақтар тек номадтар ғана ма? Міне, осы "шексіз номадизм" Қазақстанның тың жері, көшпенділер мәдениетінің эфемерлігі туралы бос әңгіме туғызады. Номадизм — бұл дала шаруашылығының өмірі мен тұрмысының бір бөлігі ғана. Сақтардың, түріктер мен қазақтардың ірі мекендері, қалалары жалпыға таныс, бұл тарихи және өзге де терминдерді іріктеуді талап етеді.

Қазіргі таңда табылып, зерттелетін жаңа жазба дереккөздері мен материалдық мәдениет артефакттары қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласында мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің тарихи контекстін талдау, мәдениетаралық қатынас, ұлттық менталитетті зерт-

теу, аймақтану мен өзге де өзекті мәселелерді шешуге ықпал етеді деп ойлаймыз. Қазақстанның жоғарғы мектебі мамандықтарының реестріне "Елтану", "Аймақтану" мамандықтарын енгізу, ғалымдарымыздың соңғы жетістіктерін қамти отырып, осы пән бағдарламаларын жасау мәселесін қарастыру қажет сияқты. Қазіргі кезде шығыстану, археология, тарих, философия және т.б. іргелі және қолданбалы салалы зерттеу институттарында елтанушы, аймақтанушы сияқты сирек мамандық түлектерінің жетіспеушілігі байқалады. Сөз жок, күні кеше жаңа болған археологиялық, сәулет өнері, археологиялық дінтану, археологиялық технологияны зерттеу — қазақстандық археология үшін одан әрі дамытуды талап етеді. Жоғарыда айтылған мәселелер мен археология бағыттары жетік компьютерлік технологияны, құжаттама, картография, хронологияның қазіргі құралдарын пайдаланады.

Отырарда бүкіл Орта Азиялық аймақта ғылыми және сақтау зерттеулер орталығын құру, сонымен қатар, туризм инфрақұрылымын ұйымдастыру жұмыстарын белсендіру қажет. Оның ішінде ғылыми ұйымдастырушылық жұмысты басты назарға алған жөн. Отырар және оның маңында орналасқан Арыстан-Баб мұражайына қазіргі күннің өзінде жылына мыңға жуық туристер келіп жатыр, жылдан жылға олардың саны артуда. Еліміздің шикізатсыз экономикалық саласында туризм № 1 кластер ретінде мойындалғанын ескере отырсақ, біздің ғалымдар мәдени мұраны басқарудың жаңа стратегияларын жасай отырып, өз зерттеулерін дамыту мүмкіндігін қалт жібермеуі тиіс.

Қазақстан халықтарының мәдени мұрасын зерттеу динамикасы серіктік байланыс пен әр түрлі моделді және модификациялы электронды тахиометр, сандық камералар, сондай-ақ әлемде кеңінен қолданылатын жаһандық позицияландыру жүйесінің (GPS) қабылдағыштары сияқты арнайы құрал-жабдықтарын, жаңа техникалық құралдарын пайдалана отырып, пәнаралық жедел зерттеуді қарастырады.

"Мәдени мұра" бағдарламасы мәдениет саясаты басымдылығын айқындай отырып, өзіндік ұлттық ғылыми ортаны қалыптастырып, сонымен қатар дамудың альтернативті модель мүмкіндіктерін іздестіруге бағытталған.

Келесі үшжылдық кезеңде "Мәдени мұра" бағдарламасының басым міндеттерінің бірі — Еуразия тарихында маңызды орын алған және өлі де алатын ірі этнос өкілі — түркі халықтарының тарихын ғылыми тұрғыдан жазу. Кезінде 70 жылдары КСРО-да Орта Азия мен Қазақстан халықтарының аймақтық тарихын құрудың іске аспауы бүгінде осы тақырыптарда ғылыми еңбектерді басып шығаруды талап етеді. Іргелі қағидалардың бірінде түркі этностары тарихи сахнада шартты түрде кеш — V-VI ғғ. пайда болғанына қарамастан, ежелгі деп саналуы тиіс. Қолда бар археологиялық және жазба материалдар олардың мәдениетін Орта

Азияның кейінгі қола дәуірінде өмір сүрген прототүркілердің, әуелгі көшпенділердің, оның ішінде сақ мәдени қауымдастығының мәдениетімен салыстыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда бағдарлама шеңберінде жеткіліксіз мөлшерде жүргізіліп отырған тарихи-мәдени мұрагерлік, Қазақстанның мәдени байлығын мұраға қалдыру сияқты маңызды ғылыми мәселенің іргелі теориялық және әдіснамалық ізденістері қажет.

Төмендегі қазақ ғалымдарының, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлердің шығармалар жинақтары мемлекеттік тілде басылып шықпай қалды:

Биыл 170-жылдық мерейтойы атап өтілетін Шоқан Уәлихановтың 5-томдық басылымы;

Тұрар Рысқұловтың 3-томдық басылымы;

Ораз Жандосовтың 2-томдық басылымы;

Мұхамеджан Тынышбаевтың еңбектері және т.б.

Қазақстанның мәдени мұрасын сақтау, дамыту, көбейтудің алға қойылған көлемді мақсаттарын ескере отырып, "Мәдени мұра" мемлекеттік бағдарламасы келесі үшжылдық кезеңде (2007-2009) өз жалғасын табуы керек деп есептейміз.

Қорыта келе белгілі американдық әлеуметтанушы Френсис Фукуяманың сөзін келтіргім келеді: "Бүгінгі таңда алуан түрлі мәдениет айырмашылықтары мен оның қызмет ету негіздерін терең түсінудің маңызы зор, себебі саяси да, экономикалық та жаһандық бәсекелестік мәдениет терминдерімен жиі түсіндіріле бастайды".

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚ ӘЛЕМІ "ЖАРҒЫ" БІРЕГЕЙ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІ РЕТІНДЕ*

С.З.Зиманов -
ҚР ҰҒА академигі

Әлемнің мәдени қазыналарында тарихи мәнге ие болғанмен, адамзат танымынан тыс қалып, сол себепті лайықты бағасын алмаған құбылыстар аз емес. Олардың басым көпшілігі ұрпақтар тарихында ұмыт қалып, өркениетке бет алған даму жолынан, жаңа кезеңнің танымдық іс-әрекеті аясынан шет қалды. Алайда бұл құбылыстар өз тарихи маңыздылығы мен құндылығын жоғалтпады. Олардың арасында тарихи дәуірлерді қамтитын біртұтас әлеуметтік-мәдени қабаттар болған. Сол дәуірдегі халықтар мен мемлекеттердің маңызы адами қарым-қатынастар ізгіленген сайын, яғни адамзат қазіргі қарқынды технологияландыру мен оқшаулану жағдайында еркіндік құндылықтарына қайта оралуына қарай арта түседі. Тарих қатпарларында жоғалып кете жаздаған осындай мәдени құндылықтардың біріне "Жарғы" атты қазақ құқығы жатады (одан өрі қазақ құқығы).

Көшпенділер өркениеті, егер ол бар болса, тарихта Ұлы Дала деп аталатын жердің ортаазиялық бөлігіне мейлінше бедерлі қасиеттерімен аса көрегендікпен аяқ басты. Түркілер мен олардың ата-бабалары осы жерді мекендеген негізгі этникалық топ еді, сондықтан бұл Даланы Тұран, Түркістан деп атаған. Қазақ құқығы — түркі тілді көшпенді өркениеттің Қазақия деп аталатын кең даласында туған мәдени мұрасы.

Қазіргі Қазақстан аймағына қоныс тепкен халықтардың қоғамдық өмірінде сан ғасырлар бойы өзгерістер болып жатты. Қазақтар тарих тоғысында келешек ұрпақ үшін ерте дәуірдің керемет екі құндылығын сақтап, бүгінгі күнге жеткізді. Бұл — Сөз патшалығы мен Әділ сот патшалығы. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Әнұранында ол былай дәріптелген:

"Жаралған намыстан қаһарман халықпыз,
Азаттық жолында жалындап жаныппыз.
Тағдырдың тезінен, тозақтың өзінен,
Аман-сау қалыппыз, аман-сау қалыппыз" —

Негізінен дәстүрлі құқықтық жүйенің мәдени және демократиялық үрдістеріне бағытталған "Жарғы" қазақ құқығы өзін өмірге әкелген дәуірін бастан кешіріп, болашаққа қадам басты. Ол реттеу өміршеңдігін ХІХ

* Бұл жаңа идея, әдебиетте бірінші рет ұсынылып отыр. Көп дылдық зерттеулер нәтижесінде он томдық "Қазақтың ата заңдары" — "Древний мир права казахов" еңбегі дайындалды. Алғашқы үш томы жарық көрді, 4 және 5 томдары 2005 жылдың аяғына дейін басылып шығады (автор)